

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS GYERMEKÉVEIBŐL.

Ferenc József tragikus fordulatokban gazdag családi életének boldogabb éveire száll vissza emlékezésünk. A harmincas évek derekán levő és a politikai életben már nem egy keserű tapasztalattal bíró császár- király férfierejének teljességében, mint keménytekintésű, daliás katona áll előttünk, amint őt a koronázás idejéből való képeken látjuk. Oldalán a nála hét évvel fiatalabb, ragyogó szépségű Erzsébet, virágzása tetőpontján. Körültük két gyermek, az idősebbik, Gizella és a szülők személfénye, az 1858-ban született kis Rudolf.

1865-öt írnak. A kis trónörökös még csaknem gondtalan gyermekéveit éli a családi körben. Az apa, ha még annyira elfoglalják is a kormányzási gondok, naponta programmszerűen megállapított időt — hisz ismerjük Ferenc József pontos időbeosztását — tölt el gyermekei körében. Itt üdül fel súlyos, egyre súlyosbodó gondjai között, innen merít erőt válságos időkben. Ha a család az apa tevékenysége miatt vagy más okból nincs együtt, élénk levelezés folyik tagjai között. Ferenc József mindig szakított időt arra, hogy nejének és gyermekeinek leveleket írjon. Erzsébet nem volt rossz levélíró, de az ő tanúsága szerint férje e tekintetben még szorgalmasabb volt. A gyermekek, különösen Rudolf, viszont levelekkel keresik fel a szülőket, melyek a gyermek igazmondó nyelvén vetnek fényt a család életére.

Szülők, gyermekek és a még mindig nagybefolyású nagyanya, Zsófia főhercegasszony, együtt ülik meg a családi ünnepeket, születés- és névnapokat s megajándékozzák egymást. A kis királyfi éppúgy várja a karácsonyt, mint minden gyermek. Erre és születésnapjára előre ki szokta fejezni kívánságait szüleinek és nagyszüleinek. Ajándékok tarka seregével szokták elhalmozni. 1868. évi névnapjáról így számol be Budán tartózkodó szüleinek: „Nyolc órakor eljött hozzám Gizi és elvezetett a szobába, hol a dolgok mind voltak. Az Eugen herceg igen szép, nagy kép, fegyverdíszben van és hatalmas parókát, hadiövet és aranygyapjút visel. Nagyon örülök neki, mert oly régi kép, mert oly sokáig megtarthatom s még unokáimra is hagyhatom majd.“ „A vadászkép is gyönyörű.“ Ez Rudolf első szarvasát ábrázolta vadászkörnyezetével. Kis hintójának is egy képmását kapta szüleitől. Mind olyan dolgok, melyek a mindennel ellátott királyfinak is örömet szerezhettek. Természetrajzi és különösen madárgyűjteménye számos szebbnél-szebb darabbal gyarapodott, köztük két ritka fajtajú fogollyal, melyeket atyja Franciaországból mint vadászásákmányt hozott magával. Egy csomó könyvet, játékpuskát és történytáskát is kapott. „Ma délután eljönnek Frigyes és István, akkor majd használjuk őket.“ 1/29-kor nagyanyjához ment, akitől kívánsága szerint Károly főherceg, az asperni győző, miniatürképét kapta. Gizella magyarnyelvű Robinsont, tortát, levonóképeket és virágcsokrot adott kis öccsének. Albrecht főherceg, a kedves nagybácsi is felkereste. Gyűjteményéből szép olajfestményt hozott neki, mely sebesült osztrák tisztet ábrázolt a francia háborúk idejéből egy kapucinus-kolostor előtt. Környezete, tanítói mind megajándékozták. De a

legszebb meglepetés csak délben várt rá: „12 órakor kikocsiztam. Azt hittem a Práterbe megyünk. Az udvari istállóba hajtottunk s íme gróf Grünne várt ott az új ponny-fogattal, a szultán két szürkéjével. Roppant örömöm volt! Félóráig az udvarban hajtottam őket s azután a Ringen egy darabon, el Albrecht bácsi előtt a Bellariara. Mindig magam hajtottam. Kezdetben nem voltam a lovakhoz szokva, később aztán egészen jól ment.“ Felkeresték az összes rokonok; sok sürgönyről is beszámol és hozzáteszi — ismerve apja bürokratikus pontosságát —: „Mindegyikre ment már felelet!“ Következő születésnapján — augusztus 21 — anyja sok mindennel ajándékozza meg: „Főképen tetszik a Doré-szentírás — írja köszönő levelében —, melynek képeit igen gyakran nézem.“

Az apa utazásai közben sem feledkezik meg gyermekeiről és környezetükről. Mind 1867. évi párizsi látogatásából, mely alkalommal a franciák kitörő lelkesedéssel fogadták, mind keleti útvjáról — 1869-ben — számos ajándékkal kedveskedett nekik.

Az apa a tekintélyt képviseli, még inkább, mint a polgári családokban; szava parancs a kis trónörökösnek. A szeretet, de főleg az engedelmesség hangja szólal meg benne a koronás uralkodóval szemben, kinek, mint a dinasztia fejének, miként napról-napra látja, a főhercegek, öregek és fiatalok egyaránt vakon engedelmeskednek. De tisztára katonai környezete is beleoltotta a feltétlen engedelmességet a legfőbb hadúrral szemben. A gyermeki lélek olyan, mint a lágyszívű, könnyen rá lehet nyomni a pecsétet. Tisztelete, szeretete, mint minden gyermeké, mélyült, ha szülőit szenvedni látta; így hat rá atyja nagy lelki megpróbáltatása az 1866-i katasztrófa idején. Ferenc József családjának köszönhette, hogy az évszázados dinasztikus politikát megszakító, szent tradíciókat szét tépő csapás idején meg tudta őrizni nyugalmát, lelki egyensúlyát. Erre Zsófia főhercegnő a tanú. „A szegény édesapa — írja 1866 július 5-én Ischlbe az eseményeket figyelemmel kísérő unokájának — hál' Istennek legalább testileg jól van és az édesanya mint jóságos angyal áll mellette. Lélekemelő szegény apa férfias nyugalma, fáradhatatlan, törhetetlen tevékenysége, mellyel panasz és keserűség nélkül, amennyire még lehet, jóvá akarja tenni, amit, sajnos, hibáztak és elmulasztottak. Néma fájdalom, mely mélyen beleássa magát arkifejezésébe, szívemet szaggatja és áhitattal kérem az Istent, ne hagyja csüggedni oly szép, férfias bátorságát.“

A kis Rudolf az egész családdal átéli lélekben a háborút s a nyolc éves kis fiú büszke rá, hogy vitézül harcoló ezred tulajdonosa. Komolyan kérdősködik a hadi eseményekről: „Igaz, hogy a poroszok már Szászországban vannak?“ kérdi június 17-én. „Hol vannak a szászok? Hány dandárja van Benedeknek? És Albert bácsinak, hány dandárja van ő neki?“ Olvassa apja hadi kiáltványát: nagyon tetszik neki; olvassa Vilmos porosz királyét is: az már persze kevésbé van tetszésére. „Ő a jó Istennek szemébe hazudik“ — írja 20-án apjának. Olvassa a délről és északról jövő sürgönyöket s üdvözlí Albrecht győzelme alkalmából. Ezredének a custozai csatában elért sikereiről külön jelentésben számolt be az ezredparancsnok, mit a kis fiú, a hadi térképet maga elé véve, magyaráz el tanítójának, Becker tanügyi tanácsosnak s azután még leírja magának az egészet.

Atyját az események érthetően sokkal jobban elfoglalják, hogysé magá tudná értesíteni Ischlben tartózkodó gyermekeit a drámai gyorsasággal lepergő eseményekről. Erzsébet királyné élénk tollának jutott ez a fel-

adat. „A szomorú idők és sok dolga mellett is hál' Istennek jó színben van édesapa — írja június 29-én egy Ferenc Józseftől átjavitott levélben —, bámulatraméltó a nyugalma és bizik a jövőben, bár a porosz csapatok roppant erősek és gyutacsos puskájuknak óriási a sikere. Mari néni¹ Drezdából azt írta a nagymamának, hogy az egész város olyan, mint egy porosz kaszánya, folyton vonulnak csapatok ablakaik alatt, gyakran órákon keresztül megszakítás nélkül... Tegnap Lipót bácsi² hadteste is tűzben volt, állítólag nagy nyugalommal vezette, de, sajnos, megbetegedett és most Pardubitzban van. Az utolsó nagy ütközetekről a papa ma délután kapott kimerítő jelentéseket, melyek jobbák, mint gondolta, csak a veszteség borzasztó, mivel a csapatok nagyon vitézek és hevesek, úgyhogy a tábor-szernagy hadseregparancsban adta, hogy várjanak a szuronytámadással, míg a tüzérség hatást ért el. Olaszországból is kapott a papa kimerítő jelentéseket, hosszú leveleket Albert és Rainer bácsitól. A te ezreded nagyon kitüntette magát, de, sajnos, igen nagy a vesztesége. A dandárparancsnok, a weimari herceg,³ egészen eltűnt, olyan buta és hasznavethetetlen, hogy Albert bácsi visszahívását kívánja... A piemontiak egészen embertelenül viselkednek a foglyokkal szemben, megölik úgy a közkatonákat, mint a tiszteket, még fel is akasztottak néhány vadászt, kettőt meg lehetett még menteni, az egyik azonban beleőrült. Albert bácsi megtorlással fenyegeti őket. Olaszországban, úgy látszik, most egy ideig nyugalom lesz, mert a piemontiaknak elég dolguk van azzal, hogy a vereség után összeszedjék magukat. Bárcsak már a poroszokkal is ennyire volnánk!...”

De csakhamar jönnek a Hiób-hírek visszavonulásról, Königrätzről. A kis királyfi szüleit és nagyanyját azzal vigasztalja szomorúságukban, hogy naponta imádkozik értük. Ő maga is nagyon szomorú, hogy „oly nagy vereséget szenvedtünk“. A poroszok ellenállhatatlan előnyomulásáról már magyar földről értesíti Ischlbe vonult nagyanyját. „A poroszok már Pozsonynál vannak. Tudod-e már, hogy Tegethoff egy ellenséges páncélos hajót levegőbe röpített, egy másikat elsüllyesztett és az olasz flottát elkergette? Bárcsak Bécsnél is oly jól menne a dolog!“ Összeszorult kis szíve, ha atyjára gondolt. Meghatóan üdvözli őt a vereség utáni első születésnapján, szép gyengéd szókkal mentegeti magát: „Én nem tudok neked semmit sem küldeni, mert én nem tudok hímezni, mint a Gizi, de ha majd több időd lesz, el fogom neked küldeni tanulófüzeteimet... Jobb időket kívánok Neked az évek folyamán és mindig fogok imádkozni Istenhez, hogy jobb sorsot juttasson Neked. Én Neked mindig örömet fogok szerezni, amint Te kívánod...“ Később a békekötés után is ébren tartja benne környezete az érdeklődést a katonai dolgok iránt. Mikor atyja a volt hadszíntérré utazik, megkérdi tőle: „Láttad igazán azt a szolgálót, aki sebesülteket kötözött a csatában és lövést kapott? Milyen a polgárórség egyenruhája Prágában?“ Mint minden gyermeket, a katonai „parádé“ érdekelte legjobban. Büszkén újságolja nagyanyjának 1868-ban, hogy atyja a Vérmezőn tartott katonai szemlére nyitott kocsiiban magával vitte. „Remélem azonban, hogy ily alkalmakkor nemsokára lovagolni fogok mellette.“

Az udvar politikai hangulata 1866 után hatott reá is. Az Ausztriába menekült hannoveri királyi családról mindig meleg hangon emlékezik meg.

¹ Erzsébet nővére, II. Ferenc nápolyi király felesége.

² Lipót főherceg altábornagy.

³ Frigyes Gusztáv, a 28. gyalogezred parancsnoka.

A mecklenburgi nagyherceg bécsi látogatása alkalmából megjegyzi anyjának, hogy „az porosz érzelmű“. A német-francia háborúban meg rokonszenve persze a franciák pártján van és sajnálja a fogságba jutott francia katonákat, kik azelőtt mindig díesőséget arattak.

Nemcsak a nagyszülők és az „ösmama“ — I. Ferenc még élő negyedik neje, ki tulajdonképen nem volt vérrokona Ferenc Józsefnek —, hanem a főhercegek is mind kedvelték a kis Rudolfot, a dinasztia leendő fejét. Kedvence volt Albrecht főhercegnek, ki mint győztes hadvezér és a hadsereg dinasztikus szellemének ápolója, nagy tekintélynek örvendett az udvarnál. Gyakran jelent meg a gyermekek játékszobájában és leült közéjük játszani. Unokatestvéreivel, Ferenc Ferdinánddal (sz. 1863) és Ottóval (sz. 1865), mint akik nagyon kicsinyek voltak, keveset foglalkozott, de távolabbi rokonai, Frigyes és István főhercegek gyakran látogatják meg Schönbrunnban és Ischlben, részt vesznek mulatságaiban. Határozott rokonszenvvel fordul János főherceg, a későbbi legendás Orth János felé.

Atyjától tanulta a trónörökös a vadászat szeretetét. Tudjuk, hogy Ferenc József késő aggkoráig mily szenvedélyes vadász volt. Élete legszebb óráival a vadászat sportja ajándékozta meg. Legkedvesebb szórakozása az alpesi vadászat volt. Fiában is tudatosan fejlesztette a vadászatért való lelkesedést, jó vadásztársat akart nevelni belőle. Rudolf puskájával már nyolc éves korában réme a madaraknak. Az ischli park egy vízmedencéjében ajándékba kapott bűvárkaesákat bocsát ki s azokon gyakorolja a célzást. „Mindig csak rövid ideig néznek ki a vízből — írja 1866 őszén atyjának —, de én már sok más madarat is lőttem, egy nagyon szép harkályt azonban elhibáztam. Tengeri nyulak, galambok s a Práter sokféle madara a kis Nimród zsákmánya. Később már, hogy ismeri őket, csak a kártékonnyakat veszi serétre és megnyugtatja nagyanyját, ki a pusztító vadással szemben a madarak védelmére kelt: „Ne sajnáld, Nagymama, a madarakat, melyeket lőttem, mert csak szarkák, varjak és kányák voltak és az utóbbiak a kis madárkákat széttépik. Azért én még a vörösbegyek és a cinkék védelmezője vagyok.“

Atyjához írt leveleinek leggyakoribb tárgya vadászatának eredményei. Még kis udvara tagjainak vadászatáról is beszámol. Tudta jól, hogy ez apját nagyon érdekli. Gyakran fejezi be hozzá írt leveleit az alpesi vadászok üdvözlésével: Weidmannsheil! Már kilenc éves korában vadkant, zergét, szarvast lő és golyós puskával vadászik vadlúdra. A következő évben meg már atyja különös kegyéből annak kedvenc vadászházából, a salzkammerguti gyönyörű Langbathsee mellől írja le zergevadászatát. Megtréfálja nevelőjét, Latourt is, kinek többszörös kísérlettel sem sikerült szalonkát zsákmányolnia, képet ajándékoz neki, melyen egy csőrében heringfejet tartó szalonka látható.

*

A kis trónörökös szerette és tisztelte atyját: anyja iránt valóságos rajongással viseltetett. Romantikus hajlamú lelki élete közelebb állt Erzsébethez, kinek kedélyvilágát nagy mértékben örökölte, amint ez levélváltásukból is kiérzik. Az apjához írt levelek hangja tiszteletteljes, ám ezek meg tele vannak jókedvvel, pajkossággal. Ha anyja távol van tőle, ami bizony gyakran megesett, alig várja, folyton sürgeti a viszontlátást. Erzsébet minden évben felkereste anyját, „a bajor nagymamát“ és idegei-

nek erősítése végett is gyakran tartózkodott külföldön. Szeretett Budán és Gödöllőn is lenni, holott fiának tanulmányai nem engedték meg a gyakori utazást. „Lehetetlen mondanom, édes mamám, mennyire már utánad és a kis Valerie után vágyom. Gyere csak minél előbb hozzánk!” — írja neki Budára egy alkalommal.

Rudolf és Erzsébet levelezése az első, melyet egy magyar királyfi édesanyjával magyar nyelven folytatott. Még egy emberöltő sem telt el, mióta Bajza József a magyar nyelv érdekében hozott törvényen fellelkessedve, így dicsőítette V. Ferdinándot (1844):

... Három század óta ő az
Egy király maga,
Akinek magyar szavakra
Nyílt meg ajaka.
Ő az, aki ősi nyelvünk
Fényre emelé,
Ő, ki fölkent jobbjá mellé
Trónra ülteté...

Pedig V. Ferdinánd nem is tudott magyarul. Utódjának fia — az 1848—49-es nagy tragédia lezárultával — már magyarul levelez, nem anyanyelvén, de anyjának, az egész nemzet bálványozta királynénak kedves nyelvén, ki akkor a nagy báró Eötvös Józseffel állott magyar levelezésben, hogy tökéletesítse nagy szorgalommal szerzett nyelvkészségét. Ferenc Józsefhez egyetlen, alább közölt kivétellel, mindig németül írt Rudolf, itt-ott — bizonyára a nyelvgyakorlás céljából — csehül, de édesanyjával, kétségtelenül annak kívánságára, állandóan magyarul levelezett. Így érvényesült a 67-es kiegyezés paritása az uralkodó legbensőbb családi életében is. S ez a levelezés a königrátrzi nagy csapás után kezdődik, mikor az uralkodópár gyakrabban gond Budára, Gödöllőre jární, mikor Deák és a magyar nemzet lovagias gondolkozása és hűségük megnyilatkozása még jobban meghódította Erzsébet szívét.

A poroszok Bécs felé való előnyomulása szolgáltatta az alkalmat arra, hogy a magyar királyfi megismerje Budát. A király Ischlből — július derekán! — Magyarországra küldi gyermekeit és nejét. A királyné a Várban, a gyermekek a zugligeti Kochmeister-villában laknak egész szeptemberig. Erzsébet már ismerte a kettős fővárost. Már az előző télen megkedvelte.

1866 február 2-án írja Budán keltezett német levelében Rudolfnak, hogy csak ők, a gyermekek hiányoznak neki: „Itt nagyon nyugtalan életet élünk, nagy ebédek és bálók vannak és délelőtt gyakran látogatok intézeteket; mégis naponta elmegyek a lovardába és kétszer sétálni szép nagy kertbe, honnan a legpompásabb kilátás van a gőzhajókkal teli Dunára és a szép Pestre. Ha ti ketten itt volnátok, nagyon szívesen tölteném akár az egész telet itten, így azonban nagyon örülök a viszontlátásnak. Még ugyan nincs megállapítva, hogy az mikor lesz. Most zárnom kell leveletem, mert meg kell kezdenem az öltözködést a polgárbálba, mely nagyon meleg és fárasztó lesz. Majdnem többet beszélek itt magyarul, mint németül.“

A kis Rudolf is jól találja magát Magyarországon, amint apjának első benyomásairól írt leveléből megállapíthatjuk: „Nálunk roppant meleg

van. Különben tetszik Buda. A Lánchíd gyönyörű szép. A bevonulásnál borzasztóan kiabáltak..." „A koronaórség, mely a várórséget is alkotja, nagyon tetszik. Valahányszor kikocsizunk, mindig kiabálnak az emberek..." A lelkes éljenzést, mely a királyi családot mindenütt kísérte, nem tudta megszokni a királyfi. Két héttel utóbb további élményeiről értesíti apját: „Ma a Mamánál voltam Budán s azután a Nemzeti Múzeumban. Megnéztem a régiségeket, az állattárt és a képtárt, a mammoth-csontokat és Kubinyi igazgató mindent megmagyarázott nekem magyarul." Nagyanyjának, Zsófiának is ír Pestről, múzeumi látogatásáról: „Legjobban érdekelt az állattár, a különféle csontvázak, a mammoth-csontok, egy meteorkő, a lefejezett Hunyadi képe, Zrínyi kirohanása és a zentai csata." A főváros környékét is megnézik a gyermekek. Kikocsiznak a rákosi pusztára: „Sok sáskát láttunk, melyek nagyon magasra repültek. A sáncokat és ökör-csordát is láttunk, de cigányok nem voltak ott. Még Palotára és Fótra is akarunk menni, meg a Gellért-hegyre."

Mikor Ferenc József 1867 tavaszán, a kiegyezés létrejötte után Budán időzik, fia képzeletét persze legélénkebben a koronázás foglalkoztatja. Érdeklődik fogadtatása iránt: „Igen nagy, Éljen!-nel fogadtak Téged? Az Andrássy előtted kocsizott? Sok úr jön Hozzád?... Építik már a koronázási dombot?" Negyednapon megint megkérdi: „Van-e sok ülésed? Készítik már elő a koronázást?" Érdeklődése egyre fokozódik és anyjának májusban küldött levelei folyton a koronázással foglalkoznak: „Építve van-e már a királyhalom? Fogsz-e te is a koronázás díszköpenyjén varrni?" Valóban boldog, mikor arra gondol, hogy ő is Budára indul és ismerve anyját, aki nem szerette a nyilvános szereplést, ellentétbe állítja magát vele: „Gondolhatom, hogy te a koronázásnak éppen nem nagyon örülsz, hanem én minde pompás dolgokra igen örvendek."

A koronázást követő tavasszal Erzsébet megint hosszabb időt töltött Budán. Itt született csaknem tíz évvel Rudolf után Mária Valéria, akit Erzsébet magyar királyleánynak nevelt. Ez az esemény Rudolf családi érzelmeit még jobban megerősítette. Alig győzi bevárni, hogy meglássa testvérkéjét, ki első pillanattól kezdve dédelgetett kedvence, kit, mint a nagyocská fiúk szokták kis nővéreikkel tenni, becézget. Anyjának ezután írt levelei mindegyikében megemlékeznek a csöpp királyleányról.

A természet szeretetét is bizonyára anyjától tanulta. Schönbrunn, Gödöllő és Ischl az a keret, melyben a család legboldogabb idejét tölti, de különösen az utóbbi. Nem csoda, hogy Ferenc József aggkoráig annyira ragaszkodott Ischlhöz. A schönbrunni parkban, mely ekkor érte el gondozott szépségének fénykorát, látja a rügyek fakadását és ősszel a levelek hullását. Gödöllő lankás vidékét szülei kedveltették meg vele. Anyja nagyon szeretett itt tartózkodni, mert mint kitűnő lovas, hódolhatott sportjának a homokos talajú vidéken. Apja meg a gödöllői vadászatokat szerette. 1868 őszén ismerte meg a trónörökös a koronauradalmat, melynek tölgyeseiben ezután gyakran élvezte a madarak énekét. „Itt gyönyörködhetnél — írja 1869 májusában nagyanyjának — a madarak énekében. Kerti sétáinkban rengeteg fülemülét hallunk csattogni és az erdők mind telve vannak madárkakkal, melyek egész nap énekelnek. Különös, hogy itt a fülemülék nappal is csattognak. Néhány pár sárgarigó is megérkezett."

Legkedvesebb neki mégis Ischl, „a mi szép Ischlünk“, ahogy mondani

szokta. A Waldmüller esetét megihlető Rettenbach-völgy, a fenséges Langbath-tavak és a gmundeni tó remek vidéke nyári, csak egy hónapos szünetének színhelye. Innen a természet öléből írott levelei visszatükröztetik tarka jókedvét.

Kedvenc szórakozásai, melyekről gyakran megemlékezik anyjának írt leveleiben, a vadászaton kívül a lovaglás, kocsizás, úszás és a halászat, aztán a játékok mindenféle fajtája s tizenkét éves korától kezdve a billiárd. Különösen a lovaglásról olvasunk gyakran, mint anyjának is kedvenc sportjáról. Gróf Grünne, atyjának fiatalkori, politikailag oly káros befolyást gyakorló barátja, kinek a főistállómesteri hivatalba kellett visszavonulnia, lett 1868-ban első tanítója a lovaglásban. Ebben gyorsan haladt. Az úszás már több nehézséget okozott neki, de amint aztán megtanulta, legnagyobb örömei közé tartozott.

Ha atya vagy nevelője nagy örömet akarnak neki szerezni, elviszik a lóversenyre vagy a bécsi gyermekeknek akkori legkedvesebb szórakozó helyére, a Renz-cirkuszba. „A papa kegyelmes minket ma a Renzhöz vezetni, képzelhetsz, édes mamám, hogyan örülünk arra“, írja eredeti módon anyjának egy ízben. Avagy 1870-ben: „Tegnap a circus Renz első előadása végbe ment, én tőle meghívást kaptam és Latour megígérte, hogy e napokban odamehetek, mire már igen örvendek, hiszen annyi ideje, hogy nem láttam.“ Az új Operát is látogatja már 11 éves korától fogva.

Nyilvános szereplése még alig van. A legelső a róla és első őséről, Habsburgi Rudolfról Rudolfinnak nevezett nagy bécsi kórház zárókövének letétele, „mely igen ünnepélyesen ment véghez; papával odakocsiztam s ott sok ember előtt a szertartásban részt vettem. Pollák úr családja is — bizonyára ischli ismerősei — két erkélyen ülve az ünnepélyt szemlélték; nagy arcképeket is láttam ott, mely igen csúf, de szép helyet foglal el, mert Habsburgi Rudolfal szemközt áll“. 1871-ben Grillparzer nyolevanadik születésnapjára atya kívánságára üdvözlő levelet küld az agy költőnek. „Grillparzer 80-dik születésnapja itt igen ünnepélyesen tartatott; én is mentem az őt tisztelendő előadáshoz és Papa parancsolatára nekem is kellett az öreg úrnak egy pár szót írnom.“ Üdvözlő levelében mulatságosan hat, mikor azon reményének ad kifejezést, hogy nemsokára megismerheti a költő munkáit.

Grillparzer nagy magyar kortársával, Arany Jánossal való szinte anekdotaszerű személyes megismerkedését magyar történelemtanára, Rónay Jácint, akiről még bővebben lesz szó, örökítette meg. 1872 március 26-án Rudolf és Gizella meglátogatták a Tudományos Akadémiát, melynek kistermében az udvar kérésére egy kis kiállítást rendeztek számukra az Esterházy-képtárból. Az előrobogó udvari fogatokat Lónyay Menyhért elnök fogadta az egész elnökséggel, köztük Arany Jánossal, a főtítkárral, kit nem lehetett rávenni, hogy a Szent István-rend keresztjét mellére kitűzze. Lónyay bemutatta az Akadémia tisztviselőit a trónörökösnek. Arany nyal kezdte: „Őn már sokat írt?“ kérdezte a trónörökös Arany Jánoshoz fordulva. „Igen, már írtam holmit“, felelte zavartan a költő. „Ír még most is?“ folytatta Rudolf. „Beteges vagyok, írom az Akadémia jegyzőkönyveit.“ „Melyik önnek legnagyobb műve?“ Arany láthatólag küzdött önmagával; ilyen kérdést még nem tettek neki; végre szerénykedve Toldit említette. Rónay Buda halálát hozta szóba, mire Lónyay azt jegyezte meg:

„Remélem befejezendi.“ Rudolf Hunfalvyhoz fordult. „Aranyunk kálvinista létére kiszabadult a purgatóriumból“ — teszi hozzá a jelenet leírásához Rónay.

A királyfi nevelése, oktatása korán megkezdődött. Mint a gyenge vesszőt, korán kezdték hajlítani. 1864-ben külön kis udvartartást kapott, melynek élére a gyermekekkel való bánáshoz, miként csakhamar kiderült, nem értő gróf Gondrecourt Lipót tábornokot állította a császár bizalma. A gyenge szervezetű és érzékeny idegzetű kis fiúra káros hatással volt testet és lelket edző nevelési módszere. Hogy minő pedagógus volt a jó generális, kiderül egy ilyen „jellemképző“ esetből. Napokon át szép, szórakoztató kirándulásról beszélt a nevelő neki, melynek napját is kitűzték. Minden előkészület megtörtént az utazásra. Rudolfot korán reggel felkeltik s az gyermeki örömmel készül a kirándulásra. Az udvari kocsik a palota elé robognak s a kis fiú vidáman indulni akar, mikor előáll a nevelő s szigorú arccal kijelenti, hogy a tervet elejtik, otthon maradnak.

Nem esoda, hogy már 1865-ben a szintén a kis udvarhoz beosztott Latour József ezredes (nem rokona gróf Latour hadügyminiszternek, ki 1848-ban a bécsi csöcselék dühének áldozatul esett) vette át a nehéz feladatot: a monarchia jövőendő uralkodójának, a soknyelvű, széthúzásra hajlandó népek leendő urának nevelését. Rangban, az uralkodó becsülésében és a trónörökös szeretetében gyorsan emelkedett s tizenkét éven át ő volt Rudolf nevelésének vezetője, kis udvarának mestere, ki közvetlenül Ferenc Józsefnek tette meg előterjesztéseit a nevelés programjáról és adta be jelentéseit az elért eredményekről. Ferenc József, ki leányainak nevelését egészen az anyára bízta, egyetlen fiának, a dinasztia jövőendő fejének nevelésén állandóan felügyeletet gyakorolt. Nagy elfoglaltsága mellett is naponta meggyőződik a családi körben fia haladásáról s mikor távol van családjától, maga a királyfi levélben szokott neki beszámolni, hogy a különféle tárgyakból most éppen mit tanul. Tanulmányi előmeneteléről azokon a vizsgálatokon szokott meggyőződni, melyeket időről-időre udvari emberek és meghívott vendégek jelenlétében tartottak meg évente többször is. Mert a trónörökösnek többet kellett tanulnia, mint más kis deáknak, hamarabb kellett elvégeznie a tanulásra kiszabott anyagot, mint az az iskolában szokásos. Persze ez könnyebb is volt neki, mert a legjobb tanítókat, kitűnő pedagógusokat, ismert nevű egyetemi tanárokat is találunk mellette.

Nem céloim és nincs helyem arra, hogy Rudolf nevelését részletesen ismertessem, bár ez, tekintve későbbi fejlődését, csábító feladat volna, de nem hallgathatom el azt a találó megjegyzést, melyet a tudós Rónay Jácint tett Erzsébet királyné előtt, amint azt egykorúan készített emlékirataiban feljegyzi. A jóságos bencés, ki tizenöt évi angliai tartózkodása idején előkelő családok gyermekeit nevelte s így nem egy megfelelő tapasztalatot szerzett, egyik kihallgatásán őszintén kifejtette azt a meggyőződését, hogy aggasztó az újabb tanrendszerben a sok tanár és a napról-napra szaporodó tantárgy. „Mi csak tanítunk, de nem nevelünk — mondá —, pedig én, ha szabad véleménynt adnom, az angol közmondással tartok: I prefer training to studying.“ (Többre tartom a nevelést, mint az oktatást.) Az általánosan előadott nézetek kétségtelenül Rudolf tanulmányaira vonatkoztak. Őt nyelven beszélő polihisztort akart belőle nevelni Latour összezsúfolt s a királytól jóvá-

hagyott tanterve. A tizenkét évi, 1877-ben véget ért tanulmányi idő alatt a történetben, a természettudományokban, a filozófiában jártas, sőt a jogtudományokhoz is értő, de a katonai tudományokban elsősorú mintauralkodót akartak kioktatni a monarchiának. Nem járt-e ezzel szükségszerűen felületesség? Lépést tudott-e tartani a szorgalmas és minden tanára szerint határozottan tehetséges ifjú lelki fejlődése tudásának növekedésével? Felvetette-e valaki e kérdéseket közvetlen hozzátartozói közül? Nincs rá közvetlen bizonyítékom, de azt hiszem, nem csalomod, ha felteszem, hogy Erzsébet is osztotta Rónay nézetét, mert az említett kihallgatáson helyeselte megjegyzéseit és nemsokára rábízta a kis Valériának nevelését, a négy éves kis leányt a hatvanhoz közeledő papra.

Az uralkodó nagy súlyt helyezett arra, hogy trónja örököse beszélje népeinek nyelvét. Tudta, hogy az új alkotmányos világban mily fontos dinasztikus érdek az, hogy az uralkodó közvetlenül érintkezhesék alattvalóival, népeinek politikai vezetőivel. Ehhez járult az 1866-ban lényegesen megváltozott helyzet, mely előreláthatóvá tette a németiség politikai és nemzeti túlsúlyának csökkenését. Magyarország fontossága a kiegyezéssel lényegesen nőtt s Ferenc József ebből, mint mindenben, fia nevelése tekintetében is levonta a következtetést. Nemcsak anyjától, akivel nem sokat lehetett együtt, hallott Rudolf már korán magyar szót. Mindjárt udvartartása megszervezésekor egy magyar huszárszázadost is beosztottak mellé, a 25 éves gróf Pálffy Andort, Pálffy János nyug. altábornagy fiát, ki az egész nevelési idő alatt, mint magyar kísérője szerepelt s vele magyarul társalgott.

Rendszeres oktatása is megkezdődött egyidejűleg. Magyar nyelvre a kisfiút először Homoky Imre piarista, utóbb világi pap, a bécsi Theresianumnak 1849-ben utolsó magyar irodalomtanára tanította, aki a Theresianum magyar részének megszüntetése után magyar órák adásával kereste kenyerét. 1863-tól fogva Erzsébet királynét tanította magyarul s 1865-ben kezdte meg gyermekei, Gizella és Rudolf tanítását. Az öregedő és betegeskedő tanár azonban nem tudott nagy eredményt elérni, nem tudott a vigkedélyű trónörökös lelkéhez hozzáférközni. Ferenc József 1868-ban a vas-koronarenddel tüntetvén őt ki, miután már előbb lekéri apáttá nevezte ki, felmentette megbízásától. Utódja dr. Rimely Károly kanonok, a Pázmáneum bécsi magyar papnevelő-intézet kormányzója, később beszercebányai püspök lett, ki 1876-ig oktatta a királyfiat. Míg Homokytól inkább csak praktikus ismereteket szerzett, most megkezdte a grammatikai tanulást. Az első három évben heti 3, azután 2, 1872 óta pedig 1 óra volt a magyar nyelvtanulásra szánva. Meg kell itt jegyezmem, hogy a trónörökös a tanáraival eltöltött időn kívül, önmaga nem foglalkozott tanulmányaival. Ez a túlsúfolt tanterv mellett testi fejlődésének veszélyeztetése nélkül nem is lett volna lehetséges.

Rimelyvel gyorsabban haladt Rudolf. Ő meg tudta nyerni kedvét a tanuláshoz. Ezt magától a trónörököstől tudjuk: „Új magyar tanítómmal tanultam már nehányszor — írja anyjának —, vele könnyebb tanulni, mint Homokyval, mert mulatságosabb“. Majd pár nap múlva: „Rimely kanonoknál a nyelvtant már egyszer keresztülvettem. Vele igen könnyű és mulatságos tanulni“. S a tanító is meg volt elégedve tanítványával. Mint minden tanítója, dícséri Rudolf kitartását, azután kiejtésének javulását, fordítási készségét. A meglevő gyakorlófüzetek valóban nagy szorgalomról

és haladásról tesznek tanuságot; alább közölt levelek is igazolják ezt. 1871-ben a nyelvtanulásban szünet állott be, mert megkezdődött a magyar történelem oktatása, mely alatt Rudolf az eddiginél nagyobb mértékben tökéletesedett a magyar nyelvben a praktikus használat folytán. 1873-ban az irodalomtörténetre és a klasszikus stílus tanulmányozására térhetett át vele Rimely. Toldy Ferenc irodalomtörténetét használták s a legrégebbi irodalomtól a legújabbig olvastak szemelvényeket. A kevés óra miatt a régiak közül „csak“ Pázmány, Káldy, Esterházy Miklós, Zrinyi és Faludi, azután Bessenyei György és társai munkáiból olvastak részleteket. A költők sora, mellyel Rimely megismertette tanítványát, már másod- és harmadrendűekkel elegendes: Horváth Ádám, Kazinczy, a két Kisfaludy, Csokonai, Berzsenyi, Kölesey, Czuczor, Vörösmarty, Horváth Endre, Erdélyi János, Vitkovich, Fáy András, Kis János, báró Eötvös József, Garay, Arany, Tompa és Petőfi, azután Vachott, Lisznyai Kálmán, Gyulai Pál, Lauka Gusztáv, Tóth Kálmán, Szász Károly, Dalmady Győző, Madách Imre, Thaly Kálmán. Bezárják a sort Tárkányi Béla, Talabér János, Sujánszky Antal, Pajer Antal, Székács József és Lázár Miklós, mint egyházi írók. Elbeszélőket, útleírókat, történet- és drámaírókat is találunk Rudolf magyar olvasmányainak szerzői közt, még pedig Szalay László, Horváth Mihály, Fraknoi, Thaly, Majláth János, Hoványi Ferenc, Lonovics József, Eötvös, Jósika, Jókai, Kuthy, Nagy Ignác, Radákovics József, Orosz Ádám, Vámbéry Ármin, Kecskeméthy Aurél, Katona József, Szigligeti Ede, Obernyik Károly és Madách nevét s még „néhány koszorúzott drámai művet“. Miként látjuk, az alapos magyar oktatást néhány válogatott beszéd olvasása zárta be az utolsó rendi gyűlés és az 1867. évi országgyűlés szónoklatai közül. A „figyelem és az érdeklődés, szorgalom és kitartás öfenségenél kezdettől fogva mindig kiváló volt — így foglalja össze ítéletét tanára — és egészen jogosult az a remény, hogy folytonos gyakorlattal legrövidebb idő alatt el fogja érni öfensége a tökéletességet a magyar nyelvben.“

Rimelynél jóval nagyobb befolyással volt a trónörökös fejlődő gondolkodására történelemtanára, Rónay Jácint. Tanulmányainak 1870-ben jóváhagyott terve szerint „tekintettel a monarchia állami viszonyára“, Magyarország és Csehország történetét magyar, illetőleg cseh nemzetiségű tanítótól azok nyelvén kellett tanulnia. Először a világtörténetet és Ausztria történetét adták elő a kisfiúnak, „korának megfelelő alapossággal“. Ebből azután vizsgát kellett tennie. Mikor már ezen túl volt, következett a magyar történelem s vele egyidejűleg újból a világtörténelem, de már „inkább kritikai alapon“. A magyar történelemre jó egy esztendő szántak 1871 novembertől 1872 decemberig heti 3 órában. Befejezése után a cseh történet következett, melyre kevesebb óra jutott, mivel megkezdődtek már a hosszadalmas katonai tanulmányok.

A magyar történelmi oktatásnak — a nevelési terv szerint — hármas célja volt: hogy a királyfi leendő országa történetét megismerje, a nyelvben minél nagyobb készsége legyen és „hogy a magyar nemzet megnyugodhassék, hogy a trónörökös ismeri országának történetét és arra olyan magyar ember tanította, ki nemcsak jártas hazája történetében, hanem azt tanítani is tudja.“ A tanítónak — Latour szerint — olyannak kell lenni, „aki a nemzet művelt és politikailag helyesen gondolkozó részében a szándékolt bizalmat felkelti“ és a magyar nyelvet tisztán és szépen beszéli. „Ennek a tanárnak azonban lojálisan is kell gondolkoznia és olyan férfinak

lenni, akinek van érzéke az összmonarchia iránt is és miként a trónörökös egy tanítójának sem volt soha megengedve Magyarország ellen kirohanásokat intézni, éppúgy kell a magyar történelem tanárának is minden gyűlökdéstől tartózkodnia a birodalom másik felével szemben és abból az egyedül helyes álláspontból kell kiindulnia, hogy a birodalom két fele csak szorosán egyesülve tudja megőrizni önállóságát.“ A tanár személyét illetően Andrásyval léptek összeköttetésbe, ki Rónay Jácintot (1814—1889) ajánlotta, mint olyat, aki a nemzeti és a dinasztikus szempontoknak egyaránt megfelel.

Nem ismertethetem itt Rónay hányt-vetett életét, csak röviden emlitem meg, hogy a tudós bencés, ki már 1847-ben tagja volt az Akadémiának, a szabadságharcban viselt szerepéért — lelkes tábori pap volt — bujdosni volt kénytelen, majd Angolországba menekült, hol hírlapírással és nevelőködéssel kereste kenyerét. Csak 1866-ban tért haza; Deák-párti képviselővé és az Akadémia jegyzőjévé választották. Mint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosát érte 1871-ben ez a megtisztelő megbízás, hogy a leendő magyar királlyal megismertesse hazánk történelmét. Behatóbban kell azonban Rónay tanári működésével foglalkoznom, mert Rudolf későbbi liberális gondolkozásának, mely anyját kivéve az udvari körökétől annyira elütött, nézetem szerint nem utolsó mértékben a magyar bencés vetette el magvait. Az oktatás egész menetét leírta Rónay mindössze tíz példányban kinyomtatott emlékiratainak ötödik kötetében.

Tanár és tanítvány között a rokonszenv határozottan megvolt, ami a maradandó hatásnak egyetlen alapja, különösen oly tanítványnál, akit a tanárok serege kézről-kézre ad egymásnak. Rónayt kellemesen lepi meg a „koronaörökös“ nyilt, szelid, értelmes tekintete, nyájas arca: „első pillanatra megnyerő, vidor kedvű ifjú, kinek egész külsején, minden mozdulatán gyermeked könnyűség és élénkség ömlik el“. Viszont ő is hamar fölkelte Rudolf érdeklődését a tárgy iránt, ami oly sokféle tanulmánnyal foglalkozó ifjúnál nem csekély pedagógiai érzékről tesz tanúságot. Hamar észrevette, hogy a „trónörököst tanító sokágú tanácsillag messze minden irányba elsugárzik, de a megoszlott sugarak nem melegítenek, csak világítanak, nem nevelnek, csak tanítanak“. S ő Rudolfot a magyar történelem tanulságain névelni iparkodott. Nem sok adatot, inkább korrajzokat adott elő a királyfinak, mert észrevette, hogy „philosophiai szelleme kedveli az általános nézeteket, szereti kutatni az események indokait és következményeit, szívesen foglalkozik a jövő sejtelmeivel“. Ezért Rudolf nagy figyelemmel kísérte előadásait, melyek folyamán részéről nem egy beható kérdés vagy megjegyzés merült fel; Rónay „legjobb meggyőződése szerint“ válaszolt, „szemelőtt tartva a fenség rokonszenvét nemzetünk iránt, melynek élesztését szent kötelességemnek ismerem“. Még valami elősegítette Rónay érvényesülését. Ez Erzsébet királyné rokonszenve volt, melyet a nem vakbuzgó magyar pap hamarosan megnyert, mert gondolkodása sokban elütött azon egyháziakétól, akik Rudolfot ötéves korától kezdve a legalaposabb, klerikusoknak is elegendő vallásoktatásban részesítették. A kis Mária Valéria nevelését ezen szavakkal bízta Rónayra: „Legyen vallásos, de ne túlzó! Az életben mindnyájunknak szüksége van a vallás vigasztalására“.

Minő szellemben tanított hát Rónay? Latourtól csak ezt az egy utasítást kapta bemutatkozásakor: „Csak az igazságot és meggyőződését akar-

juk!“ Ezt híven követte is. Az ő meggyőződése pedig az a liberális, nemzeti és alkotmányos világnézet volt, mely kora magyar papjainál, kik a liberális reformkorban nőttek fel s átérték a nemzeti katasztrófát, úgyszólván általános volt. A vallási kérdésben a türelmet hirdette, de még ennél is jóval tovább ment. Gondolkozására jellemző, hogy többször elítélte előadásában a keresztes háborúkat, melyekben „a jelszó szent volt, a pálya szentségtelen“. A Magyarországon átvonuló keresztesekről, mint nemzeti csapásról emlékezik meg. A keresztesek „kereszténytelenségéről“ szólt a bécsi udvarban, hol a concordatum szelleme még teljes erőben volt. Leghevesebben kikelt a vallásháborúk ellen: „Fellobbant a legvészesebb, a legképtelenebb harc, a fegyverrel vívott vallási meggyőződés háborúja“, holott „a kard elnémíthat, de meggyőződést nem szürend soha“. Megdicséri a „vallásban türelmes“ Miksa császárt. A vallásháborúkban nem titkolt rokonszenvvel áll a protestáns erdélyi fejedelmek pártján. Pázmányról is szépen emlékezik meg, de magyarsága miatt szinte lelkesedik Bethlen Gáborért, akinek vallási türelmességét e nem részletes tanítás keretében is kiemelte s kiről azt tanította Rudolfnak, hogy „a keresztény szeretetlenségnek hazánkban útját állta“. III. Ferdinánd türelme szerinte „a legelső fejedelmi erény“. A harmincéves háború tanulságát pedig így foglalta össze fejedelmi tanítványának: „A szeretetlenség — t. i. az erőszakos rekatholizálás — nem érte el célját. Európa számba vehette türelmetlensége és önzése áldozatait, felépíthette a harminc évig dúló vész romjait.“

Miként korának liberális közvéleménye, a legmelegebb rokonszenvet II. Józseffel szemben érezte Rónay. Csak a magyar nemzetiség ellen elkövetett bűneit nem tudja elnézni neki. „Ha József, kit a kor hatalmas szelleme nevelt szabadelvű fejedelemmé, nem feledte volna, hogy az emberi érzelmek kímélete egyik főtenyezője a szabadelvűségnek; ha ő, ki a vallási meggyőződés sérthetetlenségét tűzte a haladás lobogójára, ugyanannyi türelemmel viseltetik a népelet másik vallása, az ősi nyelv és a századokon keresztül erekléként őrzött szokások és törvények iránt... hány elhintett mag fogamzott volna meg?...“ Egyházi ember létére nincs egy elítélő szava József egyházi reformjaival szemben sem, sőt lelkesedik értük: „a vallási türelem kihirdetése s azon elv vallása, hogy a független államban az egyház független legyen!... a szabadelvű reformok Európát bámulatra ragadták s Rómát megdöbentették“. Felsorolta Rudolfnak részletesen a javadalmas szerzetek eltörlését, a vallásalap megalakítását, az új tanulmányi és nevelési rendszert, a Theresianum eltörlését stb. „És ez mind, mire közönséges halandók egész csoportozata gondolni sem mert, egy lángeszű ember műve volt.“ Ezekután csak természetesen, hogy elítélte a Martini-összeesküvés véres megtörlését, majd kemény szavakkal szólt a szent szövetség koráról, a kémrendszerről és a 30—40-es évek reformjait gátló körülményekről.

Az egész tanítás folyamán hangsúlyozta az „öseredetű“ alkotmányosság szükségességét és sérthetetlenségét: „...a magyar nemzet sérelmeit nem hallgattam el s nem mult alkalom, hogy tekintettel azon korra, mely szavaimra hallgatott, az alkotmányos kormányzás szükségét ne ajánlottam, hogy ne hirdetem volna azt, ami egy évtizeden át a magyar nemzet élete és vezérsillaga volt: alkotmányos önállását!“

*

Végül még csak az ősi monarchia pusztulását okozó nemzetiségi kérdéstről néhány szót! Bár, miként Rónay végjelentésében kiemeli, egy alkalmat sem mulasztott el, hogy a különféle nemzetiségek nehéz helyzetére ne figyelmeztette volna a trónörököszt s ne intette volna a nemzetiségek egyenlő szeretetére, természetes, hogy a magyarság fontos szerepét állandóan hangsúlyozta. Kárhóztatta a „divatózó -izmusok“, a pánszlávizmus, romanizmus és illyrizmus mesterséges élesztését, „melynél soha még államférfiak rosszabb szolgálatot a trónnak és államnak nem tettek“. „A magyarnak hona határain túl — így adta elő Rudolfnak — nincs rokona, nincs, nem lehet célja, neki itt élni, halni kell s minél inkább szilárdul nemzetsége, annál biztosabb menhelye leendő a dynastiának, ha hogy reánk szakadnak a nehéz idők, de annál veszélyesebb a germanizmus, melynek porosz — s a romano-illyrizmus és pánszlávizmus, melynek orosz — uralom nélkül nincs értelme.“ Bár évtizedekkel korábban elhangzottak volna már ily okos szavak a bécsi Burgban!

Rudolfot a nemzetiségi probléma már ez időben foglalkoztatta; mintha érezte volna annak végzetszerűségét. Mikor Rónay előadta neki, hogyan telepítette le II. Géza a Szepességben a hazájukból a tenger dűlása következtében kiszorult németalföldi bujdosókat, megjegyzi a 13 éves ifjú, hogy a király kegyességét a szerencsétlenek irányában becsüli, „de tán jobb lett volna, ha a megtelepedés meg sem történik, mert elég idegen elem volt már az országban s ha hogy a magyarok tanultak volna is az idegen vándoroktól, a politikai életre ellenkező irányú fajok törekvése csak károsan hatott s gyengítette az országot“. Máskor meg így nyilatkozott Ausztria és Magyarország viszonyáról: „Nekünk össze kell tartani; Ausztria Magyarország nélkül a német, Magyarország Ausztria nélkül a szláv birodalomba fog beolvadni!“

Hogy Rónaynak oly nagy hatása volt Rudolf politikai gondolkozásának fejlődésére, az abban is leli magyarázatát, hogy a trónörökösnek — Ferenc József ismételt kívánságára — a történelmi anyaghoz fűzve apró beszédekkel kellett tartania, sőt ezen beszédek előkészítésére hetenként kétszer egy-egy félórát fordíthatott Latour beleegyezésével. Így azután Rónay gondolatmenete már a gyakori ismétlés folytán is megrögződött benne, hisz a tanítás második felében minden óra végén beszédet kellett mondanania: egyszer pl. mint Szondinak, az utolsó roham alkalmából, máskor mint I. Józsefnek, a hűtlenségre hajlandó rendekhez stb.

A trónörökös két ízben tett vizsgát a magyar történelemből királyi atyja, környezete és meghívott vendégek, Horváth Mihály, a nagy történetíró, Hegedűs Candid miniszteri tanácsos és Toldy Ferenc, az irodalomtörténet egyetemi tanára jelenlétében, mindenki meglegedésére, Ferenc Józsefnek pedig nagy öröme, mert ügyes szónoklatokat is rögtönzött. Rónay 1872 végén — már mint pozsonyi prépost — vált meg Rudolf tanításától.

A teljesség kedvéért megemlítem még, hogy 1877 elején magyar közjogi előadásokat is hallgatott Rudolf Barthos János miniszteri tanácsostól, aki vezérfonalul Deák közjogát és saját tanulmányainak eredményeit használta. A fősúlyt a *pragmatica sanctio* s az 1848 és 1867. évi törvények magyarázatára fektették.

Mindez azonban már Rudolf serdülő korába vezet. A gyermekkorról legjobb képet saját levelei adnak. Ne feledjük el olvasásuk közben, hogy 8—11 éves gyermek írta őket, kinek anyanyelve nem a magyar s ki ezt a nehezen tanulható nyelvet nem magyar környezetben, a francia, cseh és latin nyelvvel egyidőben tanulta. A közölt levelek Rudolf fogalmazásai s azokat csak az értelemzavaró hibáktól tisztította meg gróf Pálffy Andor. Első oly levelek ezek, melyeket magyar király családjában magyarul váltottak s idegenszerűségük mellett is visszatükrözik a szeretetet a magyarság iránt. Ez a körülmény eléggé indokolja a közzétételüket.

1. *Erzsébetnek Zürichbe.*

Bécsben 1867 január 24kén. Szeretett mamám! E sorokkal Zürichben üdvözlek — hogy van a nagymama és Zsófi néne?¹ Láttad-e a bajor királyt? Örül-e házasodni. Spatz nénét² üdvözlöm s kéretem, hogy nekem fényképet küldje. A papa és Gizela jól van. Öllelek édes mamam és kezdet csókolom *Rudolfod.*

2. *Erzsébet Rudolfnak Bécsbe.*

Zürich Január 27-dikén (1867). Édes Rudolfom! Igen nagy örömmel vettem kedves leveledet, amint a Papa neked bizonyosan mondta. Én neki többször írnék, csak hogy oly végtelenül kevés időm van s itt Spatz néni-nél oly sötétség uralkodik, miszerint alig képes vagyok látni. Ő s a férje egész ideig csevegnek s egészen szórakozottá tesznek. — A vidék itt nagyon szép, naponként kétszer sétálok, reggel már félnyolckor egy rémitő hideg fürdő után; itt a víznek csak 5 foga van. Ebéd előtt másodszer sétálok s délután ismét ide jövök, hol estig maradok. Tegnap előtt voltunk egy cukrásznál, Paula³ s én, hol mindenféle ettünk, akkor megnéztük a várost. Most a csecsemő annyira kezd kiabálni, hogy nem vagyok képes tovább írni. Isten veled, szívem magzatja, téged a papával s Gizelával áttölelvén, csókol gondolatban *anyád.*

A két urat üdvözlem.

3. *Erzsébetnek Zürichbe.*

Bécsben 1867 januarius 31kén. Édes mamám! Tegnap vett leveled nekem nagy örömet okozott és érte kezdet csókolom. Mióta te elmentél a kedves papát nem oly sokat látjuk, mivel reggel csak fél tíz óráig nála maradhatunk s az utolsó fél órát mindig a Gizelánál töltök. Mi mindnyájan jól vagyunk. Nem lesz-e neked ártos oly hideg vízben fürdöni? Tegnap vizsgálatot tettem a papa előtt, mely nagyon jól sikerült. Az imént hét tengernyulat és két galambot löttem. Tegnap a két Infant volt nálam, melyek borzasztó csunyak. Spatz néni-nek és neked szeretet mamám-nak kezét csókolva maradok *Rudolfod.*

4. *Erzsébetnek Zürichbe.*

Bécsben 1867ik februárius 2án. Édes mamám! Jövő leveled után már igen vágyok. Hogy vagy kedves Mamám. Gyönyörű szép időnk van s a hó úgy szolván egészen eltűnt. Mi a papával Schönbrunnba kocsizandunk,

¹ Erzsébet sógornője a szász király leánya.

² A levelek értelme szerint gyógyintézet tulajdonosai lehettek Spatzék.

³ Főudvarmesternője gróf Königsseg-Aulendorf Paula.

tegnap a Práterban egy nagy madarat lőttem. Ma van a Latour születésnapja melyhöz neki egy csinos szivarskatulyát ajándékoztam. Mit csinál a kis veréb?⁴ Kiabál-e még oly sokat? Spatz nénének kezét csókolom, téged édes anyám szivemből öllelek háladatos fiad *Rudolf*.

5. Erzsébetnek Zürichbe.

Bécsben 1867 februárius 8kán. Szeretett mamám! Be nagyon örülek téged holnap után viszont látni, remenlem hogy jó egészségben megérkezendesz. Sirtál-e, midőn Spatz nénétől elmentél. Mikor látad-e utoljára a kis verebet. Fogsz-e vásárnapon már velünk a nagymamához menni? Tegnap este a Papa nekem arczképedet mutatta, mely igen szép. Ma oda megyek őt üdvözölni. Miota itt nem vagy tizenhat tengernyulat, négy galambot s egy rigót lőttem. Kezedet csókolvan maradok engedelmes fiad *Rudolf*.

6. Erzsébetnek Budára.

Schönbrunnban 1867 május 12-ikén. Szeretett mamám! Kezedet csókolom; be sokszor gondolok reád és a jó papára. Volt-e banderium kocsid mellet, midőn Budára érkeztél? Lakol-e még régi lakásodban. Tegnap reggel fél nyolcz órakor Laxenburgba kocsiztam. A sétálás után, mely közt egy vad galambot és két Dakerlt lőttem, a majornál azon helyen, melyen a papa mindig szokott ülni, reggeliztem, azután vizen és kocsin mentem. Két órakor a papa erkelye alatt ebédéltem. Este hat órakor Schönbrunnba vissza kocsiztam. Mikor lesz-e a koronázás? Voltal e mar a papával Kochmeister villajában. Igen szeretlek kedves mamám és papám és csak azt kérlek, hogy te is szeress. *Rudolfodat*.

7. Erzsébet Rudolfnak Schönbrunnba.

Buda 1867 május 13. Szeretett Rudolfom! Igen örültem kedves levelednek, melyet ma reggel vettem. Tegnap oly körülményesen írtam Gizelának, hogy alig marad miről újságozhatnék ma. A bevonulásnál Banderium volt; a Kochmeister Villában még nem voltunk. Eddig nem is lett volna időnk. Két délután lóverseny volt és tegnapelőtt Gödöllőre kocsiztunk. Igen meleg volt a kertben sétálni, tehát nem írhatom le jól, de úgy látszik, hogy eléggé terjedelmes, nagy erdővel körülvéve; a föld nagyon puha és homokos. Másfél óra alatt kocsiztunk oda. A tegnapi lóversenynél igen jól mulattam; kivált a parasztemberek futatása nagyon mulatságos volt. Szép jó lovaik vannak és mindnyájan csak szőren lovagolnak. Az Eszterházydíjat egy kladrubi ló⁵ az én Sevignémmnek testvére nyerte, minek a Papa igen örült. Két nap óta oly szélvész uralkodik, hogy Pestet alig lehet látni a sok portól. A várkert most gyönyörű szép; minden orgonafa virágban áll, valamint a gesztenyefák és akáczfák is, úgyhogy a jó szag még a szobákba is hat. Ugyanazon lakásom van, mint tavaly; oly jól érezném magam itt, csak ti hiányoztok nekem. Most Isten veled, szivem magzatja, Gizelával átölel szerető anyád.

Üdvözöld az urakat nevemben.

A koronázás napja még ninesen elhatározva.

⁴ Spatzék gyermeke.

⁵ Kladrubban udvari ménes volt.

8. *Erzsébet Rudolfnak Schönbrunnba.*

Csütörtök (1867 máj. 23). Édes Rudolfom! A Papa neked mondta, hogy miért nem válaszoltam mind eddig kedves leveledre. Minden nap jártam most intézetekben, a mi épen nem mulatságos, de azért igen szükséges időtöltés volt. Ebéd előtt és után látogatásokat kapok és este lovaglok. Színházban csak egyszer voltam, mult vasárnap. A papa, tegnapi levele szerint, most nemsokára veletek együtt jön. Végtelen örülök ezen időre. Bárcsak akkor is oly hűvös és kellemes maradna, mint most. Minden nap esik, úgy-hogy sohasem szenvedek a hőségtől. Szívből sajnálom szegény Mathildot, kit oly roppant balsors ért; rémitően szenvedhet és soká fog bizonyosan tartani, míg felgyógyul. Miután neked írtam, nem írok ma a papának; mondd neki, hogy szívből csókolom. Téged Gizelával együtt átölel szerető anyád.

9. *Erzsébetnek Budára.*

Schönbrunnban 1867 május 26-án. Szeretett mamám! Igen vig vagyok Junius lkén megtörténend, Budai elutazásunk miatt. Papa mondja, hogy a koronázás valószínűleg 8kán lesz. Vett kedves leveledért kezdet csókolom. A nagymama tegnap Schönbrunnba költözött. Ma végre ismét szép időnk van. A papa tegnap a lóversenynél vala, melyen egy ló lábát törte és azért agyon lövetett. Lakom-e megint Budán régi lakásomban? Kezdet csókolva megvallom hogy igen szeretlek kedves mamám *fiad Rudolf.*

10. *Erzsébetnek Budára.*

Schönbrunnban 1867 május 28kán. Szeretett mamám! Szombaton 1 órakor 36 p. látni foglak, mire már igen örülök. Emez utolsó levelem, melyet Schönbrunnból írok. Papa, Gizel' s én igen jól vagyunk. A nagy ebéd vagy lóversenynapokban délután csak fél 8 órakor a papához megyünk. Gondolhatom, hogy te a koronázásnak épen nem nagyon örülsz, hanem én mind e pompás dolgokra igen örvendek. Boldog viszontlátásunk után vágyva, kezdet csókolom 's maradok engedelmes fiad *Rudolf.*

11. *Erzsébetnek Zürichbe.*

Ischlben 1867 aug. 25kén. Kedves mamám! Hogy vagy te, Spatz és Mari néném?⁶ Ma reggel a papával nagymamánknál voltunk. A papa minket ma az uszásnál megnézend. Miután a papával ebédeltünk, mi öt Ebenseeig kísérni fogjuk. Gizela igen jól van; ő Surireytől⁷ Párisból szép játékokat kapott, melyek neki sok örömet okoznak. Hogy van a bajor nagymama? Mit csinál a csinos kis verébke? Tegnap három zergét lőttem. Szép ajándékaidat igen köszönöm, édes mamám; ma már az új terítékből reggeliztem, 's tegnap bűvészeti szelenczémet használtam. Öllelek kedves mamám 's kérlek tartsd meg szeretetedet fiadnak. *Rudolf.*

12. *Erzsébet Rudolfnak Bécsbe.*

Zürich September 1. 1867. Édes Rudolfom! Nagy örömmel vettem kedves leveledet, régóta is feleltem volna már, de igen kevés időm van itt, úgy szólva sohasem vagyok egyedül, amint multkor Gizelának is írtam.

⁶ Erzsébet nővére, II. Ferenc nápolyi király neje.

⁷ Gizella nevelőnöje, Alice Surirey.

Holnap Schaffhausenbe menekülünk a gyarapodó cholera előtt. Mari néni és én örülünk a változásnak, már azért is, mert egy földel alatt fogunk lakni, de Spatz néni épen nem, mert nem szeret utazni kis csecsemőjével, kit végtelenül szeret s mindentől félt. Azt mondják, hogy Schaffhausenben a levegő sokkal erősebb és frissebb az itteninél; annak örülök, mert itt az ember valóban nem érzi magát oly jól, ha az Ischli erős levegőhez van szokva. Eddig nagyon restül éltünk, sohasem sétálunk, legfeljebb este, vacsora után a kertben, mely akkor tele idegenekkel; kivált sok angol van itt. Egy igen szép tizenkét éves belga leánynyal, kinek gyönyörű hosszú haja van, megismerkedtünk s azzal sokszor beszélünk, sőt meg is csókoltam!! Tehát képzelheted, mily kedves lehet. Most Isten veled, szívem magzatja, Gizelával átölel és csókol *szerető anyád*.

Az urakat üdvözlöm.

13. Erzsébetnek Zürichbe.

Ischlben 1867ik Sept. 6kán. Szeretett mamám! Már igen örvendek a Papa Eisenerzböli megérkezetére, mert reménelem, hogy inntent téged Schaffhausenben fölkeresend és ide hozand! Kedves leveledet örömmel vettem 's azért kezedet csókolom. Hogy tetszik neked a Schaffhauseni vidék? nincs-e ott a cholera, miután Zürichhöz oly közel fekszik. Nem sajnárod, hogy többé meg nem csókolhatod a szép kis leányt, kivel mindég a kertben összetalálkoztál? Tegnap az úszó oskolának széleséget keresztül usztam, 's a rúdtól megszabadultam, melynek igen örülök. Faidalom az idő ma csunya lett s félek, hogy a víz hidegsége úszásomat lehetetlenné fogja tenni. Hogyan néz ki a Schaffhauseni vizzuhany? szép-e annyira, mint mondják? Most végeznem kell, mert nem sokára ebédelni fogunk, ölellek tehát szeretett mamám nagynénéimmel együtt s maradok engedelmes fiad *Rudolf*.

14. Ferenc Józsefnek Budára.

Schönbrunnban 1867ik nov. 27kén. Szeretett papám! Szerencsésen érkeztl-e meg Budán? A kedves mama még torkafájásban szenved, hanem ma valamivel jobban van. A Gisela igen náthás és tegnap nem jött a mamához. Az újság szerint te ma Gödöllőn vadászol; az általam igen erős vadkan találatott 's agyon lövetett. Mikor fogod a katonai szemlét tartani? Micsoda katonaság van-e most Buda-Pesten? E napokban a ponynykkal szánkázni fogok. Folyvást jól tanulok és tanítóimtól naponkint megalégendő bizonyítványokat veszek. Ölelve kezeidet csókolja engedelmes fiad *Rudolf*.

15. Erzsébetnek Budára.

Bécsben 1868 március 10kén. Kedves mamám! Sokat gondolok reád édes mama, hogy vagy? A kedves papa és Gizela igen jól vannak. Tegnap vettem első lovaglás leczkémét, nagy sötétepejen, szár és kengyelvas nélkül lépésben lovagoltam, s testemet mindenoldal fele kellett hajtanom. A torongálásnál voltigirozni kezdek, a lóra szálást és szártartást Gróf Grünne nekem falovon tanította. Vasárnapon a papával Renznél voltunk, hol pompásan mulattunk, csak este tíz óraker tértünk vissza. A nagy-mama, nagypapa és ősmama jól vannak, ez utóbbi mar nem igen szomorú. Nagyon szeretlek kedves mamám 's reménelem, hogy te is szereted fiadat *Rudolf*.

P. S. Tegnap a nagy lovon lépésben és a ponyny lovon trabban lovagoltam.

16. *Erzsébet Rudolfnak Bécsbe.*

Buda April 3. (1868) Kedves Rudolf! Itt küldöm neked végre a rég ígért Sz. Györgyöt. Nagy örömmel hallom, hogy bátorsággal és kedvvel lovagolsz. A Papa közölte velem ma reggel a leveleket, melyeket tőled s Gizelától kapott. Ő már, úgy látszik igen sokat rajzol s nagy örömet talál benne. Tegnap nem fejezhettem be soraimat, mert fel kellett mennem Mari nénihez, hol reggeliztünk. Multkor Normát lovagolta, de az erősebb levén nála, vele minden bokorba s szántóföldbe ment, úgy hogy végre Hobnes lovát kellett vennie; eleinte megijedtem, de aztán jól kinevettem. Különben minden lovamat lovagol s igen meg van velök elégedve. Az új orgona már itt van, épen úgy néz ki, mint a Schönbrunni, hét darabot játszik s igen kellemes hangja van. Ha csak a szobában vagyunk, mindig játszatunk. Lent a kapuban is új s kényelmes butorok vannak, melyeket a Papatól kaptam; az által nagyon fel van diszítve ezen hely; egész délelőtt ott szoktunk ülni Mari néni és én. Most Isten veled, kedves Rudolf, Gizelával együtt ölel és csókol *szerető anyád.*

Számos szépen irt leveleidet szívből köszönöm. Az urakat üdvözlöm.

17. *Erzsébetnek Budára.*

Bécs 1868 április 5kén. Kedves mamám! Épen vett leveledet mely nekem annyi örömet okozott, 's a benne foglalt csinos Sz. Györgyvet kezedet csókolva köszönöm; ez utóbbit mindjárt nyakomra kötöttem. Mary néne megismerkedett-e már a Budai körületével a hegyek felé is? Rimely kanonoknál a nyelvtant már egészen keresztül vettem. Vele igen könnyű 's mulatságos tanulni. Este most mindig álmosabb vagyok, mert naponta torongálok és lovaglok azonkívül még minden másodnap tánczolni is kell. A nagy és kis lovan most Galópban lovaglok, amazon a kötelen, emezen pedig egészen szabadon, a nagy lovat magam ugratom be Galopba, de a kicsinynél az még nem sikerül. Gizelanak igen tetszett a lovagló leczkém. Tegnap Wowo^s nálam ebédelt. Itt igen szép időnk van. Fögnk mi az idén húsvét tojásokat kapni, édes Mamám? Egyedül ebédelsz-e a papával és Mary nénivel vagy idegenekkel? Most szívémből öllek kedves mamám a papa s Mary nénének kezét csókolva maradok *szerető fiad Rudolf.*

18. *Erzsébet Rudolfnak Bécsbe.*

Buda Április 15. 1868. Kedves Rudolf! Szívből átölelve és csókolva minden jót kívánok névnapodra. Igen sajnálom, hogy épen ez nap nem lehetek nálad, s személyesen nem adhatom át ajándékainkat. Utolsó leveleidet nagy örömmel vettem megint, mit a Papa, ki szorgalmasabb énnálam már tudadott veled. Mi itten mindig egyformán élünk, most, hogy az idő oly szép, sokat vagyunk a kertben, sőt Mari néni korán reggel már sétál, mivel hideg dörzsöléseket használ, úgy mint én ezelőtt. A nagy héten igen sokat voltunk templomban; a feltámadás itt igen egyszerű s rövid volt, nem úgy mint Bécsben. Pesten, épen a kocsíút mellett, a város-íget felé, egy döglött szamar fekszik, a mi igen utálatos; most kíváncsiak vagyunk rá, meddig marad ott. Mari nént ez is, mint igen sok itt, Romára emlékezteti. Most Isten veled, édes Rudolf, legjobb üdvkövénataimat ismételvén csókol és ölel Gizelával együtt *szerető anyád.*

Mari néni is minden jót kíván.

^s Rudolf nevelőnője, Báró Welden tábornagy özvegye.

19. *Erzsébetnek Budára.*

Schönbrunn 1868 május 11kén. Kedves mamám! Utánod és a kis Valerie után már igen vágyok édes mamám! Tegnapelőtt alkalmasint a lovaglásnál sz. Máriait kivéve minden más kis mellképeimet elvesztettem — Kérlek tehát szíveskedjél nekem ismét egy Sz. Györgyöt küldeni. Gizela fájdalom még beteg, de hála Isten nem tetemesen. Tegnap kellemes nap vala; reggel kissé sétáltam, aztán Gizelánál voltam, vallás leczkémét vettem a sz. misét hallottam, s annak utána Gadenbe kocsiztam, mely $\frac{1}{4}$ órával messzebb a Brühlnél.^o Gadenben villásreggeliztem még pedig Schmarnt ettem, mely ott igen jó 's melyet mint ismerlek, te is kedves Mama, igen szívesen ettél volna. Haza érkezvén Frigyes és István Károly rokonaim nálam ebédeltek. Az ebéd után mi mindnyájunk a lainzi vadkertbe kocsiztunk, ott sétáltunk, játszottunk és végre a vadászház meletti mezőn kávéztünk. Este hét óraker ismét otthon voltam, hol Gizela ágya mellett ülve elaludásáig nála maradtam. Ma a régi napirend megint szokás szerint véghöz megy. Kedves papa s Mary néneének kezét csókolva öllelek édes mamám s maradok szerető fiad *Rudolf.*

20. *Erzsébetnek Budára.*

Schönbrunnban 1868 május 21kén. Szeretett mamám! Mindenek előtt szép St. Györgyedet köszönöm, mely nekem nagy örömet okozott, mindjárt mellemre kötöttem s most igen vigyázó leszek, miszerint azon szerencsétlenség többé nem történjék. Multkór a Regattánál voltam, hól pompáson mulattam, a hajok igen hamar haladtak. Az udvari páholyban a Hanoverai király a koronaherceggel s mindenféle nagybátyáim 's néném voltak. Ma papával a lóversenyhez megyek, mire már iszonyúan örvendek; igen szép idő van, reménlem tehát, hogy az egész gyönyörű leend! — Ezelőtt fél órával Grof Grünnel ki kocsiztam, 's hogy lovaimat Ischelre előre készítem, mindenféle hegyekre mentem velök, úgy mint a Gloriettera föl és le, mi nagyon jól sikerült. — Minap a lainzi vadaskertben kis patakban halásztam 's háloval tömérdek sok halacskaát fogtam, melyeket más nap ebédemre ettem. Tegnap lovaglás leczkémnél a kertben Gróf Grünne mellett már egészen szabadon lovagoltam, kis lovam igen jól ment, csak a kastély kapujánál megérkezvén minden erővel az istállóba akart menni 's makacszkodott, nem bírtam előrehajtani, míg végre Gróf Grünne lováról leszállott és nekem segített. Gizela már egészen helyre állott csak színé még kissé halavány. Hogy van Valeriánk? Isten veled édes mama, kis nővéremet ölelem, kezedet s Mary néneét csókolva maradok szerető fiad *Rudolf.*

21. *Erzsébetnek Budára.*

Bécsben 1868 junius 6án. Kedves mamám! A tizediket már alig várhatom, melyen te Valerieval vissza érkezel. Papa mondott nekünk, hogy tegnap kis nővéremmel együtt a budai templomban meglettél áldva, ünnepelesen ment-e az véghöz s Valerie kiáltott-e? Mai naptól fogva arany órámat hordozom, melyre igen vigyáznom kell, hogy el ne törjem. Tegnap nagypapa Schönbrunnba költözött, ma meglátogattam. Két napja, hogy

^o Mindkét hely Alsó-Ausztriában, Mödling mellett.

a papa úszó leczkémhöz jön, kissé már jobban megy, de még a rúdon vagyok, csak a leczke végén kötelen is uszom. A papa szinte úszik s pompásan a vízbe ugrik. Ma reggel Gróf Grünnel egész kertünket keresztül lovagoltam, sőt még a Gloriette-nál is voltam. Tegnapelőtt az uszodából kilépvén egy baglyot lőttem s délután ismét négyet találtam, közülök kettőt kitömlettek. Minap annyi halat fogtam, hogy mindössze több két fontnál nyomott; kár hogy közülök oly sokan betegek valának, miszerint többnyire el kellett dobniam. Tanulásom szokás szerint foly s tanítóim velem elegendnek; ha itt leszel, kérem foglak történeti leczkémben egyszer részt venni. Hallom, hogy éjjel fogsz utazni, nem fog az Valerienak ártani? Be örvendem őt reggel megcsokolni; kíváncsi vagyok, ha nem fog-e tőlem eleinte félni. Tud-e már nevetni? Viszontlátásig kezedet s Mary néneét csokolva maradok engedelmes fiad *Rudolf*.

22. Erzsébetnek Garatshausenbe.

Ischl 1868ik Auguszt 9kén. Kedves mamám! Még igen szomorú vagyok, hogy minket tegnap elhagyta. Elutazásod után nemsokára én egyiket azon nagy hollók közül lőttem, melyek mindig közel házunkhoz ülnek 's lármáznak. Náthám ma már sokkal jobb 's reményem, hogy tán holnapig egészen elmúlt, mi annál szebb volna, minthogy az idő ismét oly meleg, miszerint uszni lehetne. Ma reggel a nagymamánál voltunk, ki nekem a Salzburgi vidéket képekben adta, mi aztán kissé az Esplanadon is sétáltunk. Hogyan hatott az utazás kedves Valeriánkra? Kikocsiztál-e még Salzburgban Lajos bácsival?¹⁰ Kérlek kedves mama, jelentsd meg a bajor mamának 's különféle nagynénimnek kéz csókaimat, tegedet pedig Valerieval együtt szívből ölel engedelmes fiad *Rudolf*.

23. Erzsébetnek Budára.

Bécs 1868 november 29-én. Édes mamám! Gondolataim igen gyakran Budán tartozkodnak, remélem hogy ti kedves szüleim úgy mint kis nővérem jól vagytok. Minap Károly bácsit és rokonaimat meglátogattam; ez utóbbiak igen nőttek, Ferencz mindig oly rút, mint volt, de Otto daczára rövidre nyírott hajának még mindég szép!¹¹ Mind a ketten igen vidámok valának és sok balgaságot csevegének össze. Most új kis szürke lovat lovaglok, mely igen jól megy s nekem roppant örömet tesz. Lovagolsz-e te is sokat? Tegnap első tánc leckénk vala, — keringővel kezdtünk, mely Raab úr megelégedésére ment. A táncztanár tavál óta még halaványabb és soványabb lett. Midőn tegnap este Gizelánál voltam, egyszerre Albert bácsi lépett be a szobába; játékaikban részt vevén sziveskedett nekünk új játékot „langen Puff“ tanítani, melyet azonban még nem egészen fölfogtunk! Régi szokás szerint Féry¹² ismét naponta velem torongál, — fájdalom tegnap nem jöhetett mert náthás lett. Mi ketten jól vagyunk és csak azt óhajtuk, mi szerint te kedves mamánk minél előbb hozzánk jöhess. Kezedet és kedves papámét csokolom, Valeriet pedig szivemből ölelvén vagyok szerető fiad *Rudolf*.

¹⁰ Lajos Viktor főherceg, Ferenc József legifjabb öccse.

¹¹ Károly Lajos főherceg, Ferenc József testvére; gyermekei Ferenc Ferdinánd és Ottó.

¹² Gróf Kőnigsegg Ferdinánd.

24. *Erzsébet Rudolfnak Bécsbe.*

Zágráb március 11. 1869. Kedves Rudolf! Alig marad időm kocsizás előtt, tegnap vett leveledre, egy pár szóval felelni. Örülök, hogy ismét egészen jól érzed magadat. Itt oly hideg van, mint bárhol, az este megint havazott. Sajnálom szegény Papát, ki ezen fertelmes időben ma korán reggel már Varazdinba utazott, honnan csak késő este tér haza. A vidék itt nagyon csinos; közel a városhoz van a bibornoknak nagy kertje, mely tavasszal gyönyörű lehet. A rossz idő miatt csak átkocsiztam. A hegyek köröskörül hóval vannak fedve. Ide utazván láttam a Balatont, mely még sokkal szebb, amint csak gondoltam. Szegény Lili! mennyire sajnálom. Képzélhetem, mily szomorú lehet. Ha látod, mondd neki, hogy megnyit gondolok rá. A Papa igen örült Gizela levelének, de most nincs ideje felelni. — Szívből csókol Gizelával együtt *szerető anyád.*

Latourt üdvözlöm.

25. *Erzsébetnek Budára.*

Bécsben 1869ik március 12én. Szeretett mamám! Ezt a levelet már Budán kapod. Én igen szomorú igen, hogy a húsvét ünnepeket nem együtt élélünk. Én halottam, hogy Valerie két oly szép tehenet kapott. Ez a sok nagy ebéd téged bizonyosan elfárazott. Ma nálunk borzasztó rossz idő van. A ho tegnap ota olvad, és nagy szél fú, és erősen esik az eső. Pálffytól még nem kaptunk meg levelet. Holnap Paulaért fényképeztetve leszünk. Kérlek egy hirt Valerietől, mert mi most semmit sem hallunk tőle. Szabad neked küldeni kívánataimat nevemnapjáért? Valerit ölelve kezeidet csokolom *Rudolfod.*

26. *Erzsébetnek Garatshausenbe.*

Iszben 1869ik augusztus 2én. Szeretett mamám! Már igen sok időnek látszik, hogy tőlünk elváltál. Jól vagy-e kedves Mama Valeriával együtt? Nehány napota báro Walterskirchen hozzám jött én vele mindég francziául beszélek és már nagy sétálásokat tettünk együtt; az uszodában főképen jól mulatok vele, mert oly ügyesen a vízbe tud ugorni, a levegőben két bukfencczet vág, mielőtt a vízbe esik. Tegnap nagy fiú társaság volt nálam: két rokonaim Gmundenből, a kis Szécsen, három Coudenhoven és a kis Crenneville,¹³ ki szünidejét szüleinél tölti. Az ebéd előtt rokonaimmal usztam, mi engem igen mulatott. Az istáloban nem fordult elő semmi új; lovaid egészségesek, csak az én egyik pejem kissé sántít. Isten veled édes mama, bajor nagymamámnak és nagynéneimnek kezét csókolva, tégedet pedig kis Valeriával együtt szívemből ölel engedelmes fiad *Rudolf.*

27. *Erzsébetnek Rómába.*

Bécsben 1869ik december 8án. Szeretett mama! Szerencsés megérkezésedet Papa által tudtuk, ki nekünk a táviratodat Romából olvasta; mi annak nagyon örültünk. Hála Istennek, hogy a szeretett papa is szerencsésen megérkezett! Ő sok szépet elbeszél a jeruzsálemi utazásáról és nekünk szép ajándékokat hozott. Gizelának két szép görög jankerlit, két karpereczet és néhány köveket a Jordanból; nekem pedig Skarabékból elkészített óralánczot, egy szép albumot keleti nézésekkel és köveket a szent helyekről

¹³ Gróf Szécsen Miklós, későbbi nagykövet; gróf Coudenhove Károly főhadsegéd gyermekei; gróf Folliot v. Crenneville Ferenc első főhadsegéd fia.

és a nagy pyramidáról. Tegnap előtt Pálffy irt nekem, hogy kis Valeriánk jól van és hogy napról napra a Gukgukkal kegyesebb. Az ő levelében azt is említi, mily furcsa módon Valerie Gizelára emlékezik: ha az ő kis fa csacsit látja, akkor: „Ella. Ellat“ kiabál. Ha a szent apót látod, részemről is ötet tisztelettel üdvözöld kérlek. Igen is szeretnék nálad Romában lenni, és a nagy város mult időnek érdekes keresztény mint pogány jelenségeket szemlélni. Neked és Mari nénének kezet csokolva maradok engedelmes fiad *Rudolf*.

28. Erzsébetnek Rómába.

Bécs 1869 december 29kén. Szeretett mama! Minden előtt boldog új esztendődet neked kívánok, és mind a jó ajándékokért köszönlek. Papa multkor kétszer nálam ebédelt és minket az új Operaházba a Zauberflötébe vezetett, hol nagyon jól mulattuk magunkat. Mind az én ajándékaim közt a Billiard legnagyobb örömet nekem szerezt. Mi nagyon örültünk, mikor hallottuk, hogy a Mari néne végre mégis kis leányt kapott, neki és az újszülöttnek sok szerencsét kívánok. Tegnap és tegnapelőtt Papa Mürczstégben vadászni volt és sok állatokat lőtt. A billard kívül mostan itten karácsonkor a papa arczképét sokféle szobrot, kitömt állatokat és tengeri rakokat kaptam. Pálffy minap megint irt, hogy kis Valeriánk jól van és hogy nagyon vig. Neked és Mari nénének kezet csokolva, maradok engedelmes fiad *Rudolf*.

29. Erzsébetnek Budára.

Bécs 1870 februarius 3kán. Édes mamám! Bár épen Gizelának irtam, mégis egy kis időt találtam neked szinte mondani, mily gyakran gondolataim hozzád, kedves mamám, vezetnek. Valerie csinoságait sokszor a nagymama és ősmamának ismételnem kell. Én igen nélkülözöm csinos kis nővéreimet. Kedves papám tegnap nálam ebédelt, melynek ismét igen örültem; az ebéd után billardon játszottunk, mi nagyon mulatságos vala. Papától két szép képet kaptam, mind kettő Gauermann¹⁴ után csinálva. Nagymamától szinte két képet vettem mind egyiken csinosan füstött csirkék mutatásának. Örömmel hallom, hogy kedves Gizelam már sokkal jobban van. Kezedet csokolva édes mama és két nővéreimet ölelve maradok szerető fiad *Rudolf*.

30. Erzsébet Rudolfnak Bécsbe.

Buda 1. 3. 1870. Kedves Rudolf! Nagy örömmel vettem leveledet, csak azt sajnáltam, hogy gyengélkedő állapotban voltál. Azóta hallottuk már Latour által, hogy ismét helyre álltál, s nagy sétákat tettél. A Papa ma másodszor ment Gödöllőre vadászni. De ma sincs tiszta idő; oly sűrű a köd, hogy Pestet alig lehet látni. Valerie most igen el van foglalva üléseivel. Igen nehéz őt nyugodtan tartani, mert mindig a szobában akar futkosni. De azért a kép már most is hasonlít hozzá. Brave nagyon jól veszi ki magát mellette; nem is hittem volna, hogy Schrotzberg¹⁵ kutyákat is tud festeni. Mondd meg Gizelának, hogy levelét köszönettel kaptam. Veled együtt ölelve maradok szerető *anyád*.

Uraidat szívesen üdvözlem.

¹⁴ Tájképfestő (1773—1843).

¹⁵ Az udvarnál nagyon kedvelt areképfestő (sz. 1811.).

31. *Erzsébetnek Budára.*

Bécs 1870 március 13-án. Édes mamám! Örömmel olvastam Gizelának irt kegyes leveledet, de még nagyobb örömmel vettem kedves Papánktól a hírt, miszerint egészséged hála Isten mar kissé javult. A fiatal Mecklenburgi hercegnő¹⁶ tiszteletére multkor vele a színházban (Burg) voltunk, fájdalom a két előadott darab nem felelt várakozásunknak, de azért még is végig maradtunk 's elég jól mulattunk. A fiatal hercegnő nem épen igen szép de mégis csinosnak mondható. A mecklenburgi főudvarmesternő szép és igen elegáns asszony, ki itt nagyon ismeretes, mert atyja mint Württembergi követ Bécsben élt. Kivüle volt még egy igen fiatal szép és egy öreg csunya udvari hölgy a nagy hercegnő kíséretében. Kedves Papánk tegnap velünk kikocsizott 's azután Gizelával együtt nálam ebédelt, mi felett igen örvendek. Most ismét minden másod napon szorgalmasan lovagolok, de csak a nagy lovakon és többnyire a longe-on, mit azonban igen kedvelek. Édeskis Valeriankat ölelem, neked szeretett mamám kezdet csókolva maradok szerető fiad *Rudolf*.

A herceg csacsogó és egészen poroszlelkű, a hercegnő csunya, kicsiny vastag és igen szavaros.

32. *Erzsébetnek Ischlbe.*

Schönbrunnban 1870 junius 6kán. Édes mamám! Igen örültem papa kegyes távirata által hallani, hogy ti kedves szülőim szerencsésen és szép napon Ischlben megérkezettek. Én mindig jól vagyok és a szabad levegőt elegendően élvezem. Tegnap Tiroli kertben¹⁷ voltam, hol nagy meglepetésemre hat fiatal kutyát láttam, melyek engem megpillantván úgy lármáztak, hogy eleinte attól tartottam, miszerint fel akarnak falatozni; későbbben lecsillapodtak és én egyik fiatal kutyával igen jól mulattam, mely egy kis macskával a legfurcsábban játszott. A nagypapa tegnap este betegségem óta először ismét meglátogatott, mely alkalommal Gizela is nálam vacsorált. Elutazásomra már igen örvendek, oly kíváncsi vagyok az új szép vidékeket látni s a pillanatot alig várhatom, mely végtére karjaidba hoz, hol annyi idő után kedves Valeriánkkal össze találkozni reménylem. Isten veled édes mamám, kezdet és kedves papáit csókolva maradok engedelmes fiad *Rudolf*.

33. *Erzsébetnek Meránba.*

Schönbrunnban 1870 october 23kán. Édes mamám! A vett jó szállóket és gesztenyéket igen köszönöm kedves mama, én már egy néhányat ettem és pompásnak találtam. A jó papa fájdalom holnap ismét elmegy vadászni, akkor a kastély, mely úgyis már igen üres, még szomorubb lesz, annál többet fogok aztán Meránra gondolni, hová már annyira vágyom. A papa tegnapi ebédénél Bechtoldsheim¹⁸ mellett ültem, ki nekem sok érdekes dolgot Oroszországról elmesélt. Szerinte a tél a szomoru országban most már kezdődött, az éj ott már öt órakor beáll. Hála Isten, hogy e tekintetben még is szerencsésebbek vagyunk; tegnap és ma szép és elég meleg időnk volt; reménylem hogy a jó Papa Neuberghben kellemes napokat fog tölteni.

¹⁶ Mária, Frigyes Ferenc mecklenburg-schwerini nagyherceg leánya.

¹⁷ A schönbrunni park egy része.

¹⁸ Báró Bechtoldsheim Antal, a monarchia szeptérvári katonai attaséja.

Nálatok bizonyosan még mindzöld lesz; itt fájdalom a levelek már számosan fákról estek és virág többé nem láthatni. Multkor a rossz idő miatt kéntelen voltam a lovardában lovagolni; attól tartok, hogy ez most sokszor fog történni; csak az jó, hogy ezen alkalommal mindég két lovat egyora alatt lovaglok. Isten veled szeretett mamám, kedves nővéreimet szivemből ölelem, neked pedig kezét csókolva maradok engedelmes fiad *Rudolf*.

34. *Erzsébetnek Meránba.*

Bécs 1870ik november 6kán. Édes mamám! Két napja, hogy a Papa utolsó leveledet nekem előolvasta; sajnálom, hogy Meranban is annyi szél van; adjon Isten, hogy Valerienek ne ártson. Itt tegnap óta szép időnk van; de eddig iszonyú csunya vala; multkor sőt kissé havazott úgy, hogy a Parterre rövid időre egészen fehér lett, a vadkertben most még fekszik a hó. Tegnap St. Veitban¹⁹ voltam, hol az elhanyagolt gyermekek intézetét meglátogattam. A ház még új, igen tiszta, de most csak 21 gyermek lakik benne; bár nyolevanra elég hely volna. Az egyik gyermek hosszú beszéddel fogadott és aztán együtt énekeltek. Ma ismét a Papával Albert bácsinál ebédelek; reményelem, hogy Frigyes és István szinte mégint ott lesznek. Most már az egész francia armádia fogságban van; mily borzasztó érzelmük lehetnek az öreg francia katonáknak, kik az előtt mindég annyi dicsőséget arattak; szörnyű szomorú! Kedves nővéreimet szivemből ölelem, neked szeretett mamám kezét csókolva maradok engedelmes fiad *Rudolf*.

35. *Erzsébet Rudolfnak Bécsbe.*

Meran 25. (1870 nov. 25.) Kedves Rudolf! Most, hogy a jó Papa is elment, egészen egyedül s elhagyatott vagy. Képzelmek, mily szomorú lehet az. De hála Istennek, közeledik az idő, midőn már nem sokára itt leszesz. Bár csak szép idő volna akkor. Úgy szeretném, ha a Papa is jól mulatna s szép kirándulásokat tehetne itten. Valerie hála Istennek jól néz ki, annyit van a légen, a mennyit csak lehet. Csaknem naponkint játszik kis cousinejával, ki mindig víg s jókedvű, neki tehát jó szórakozás. Most Mari néni s a király is megjöttek. Zsófi nénival elébük kocsiztunk, a botzeni úton találkozunk, mire mi négyen együtt Gunóval ide visszatértünk. Nagy örömmel veszem mindig kedves leveleidet, mit Papának írt leveleim által úgy is tudod. Szivből ölel és csókol szerető *Mamád*.

Uraidat üdvözlöm.

36. *Erzsébetnek Meránba.*

Bécs 1871 január 16. Szeretett mamám! Már megint mult el egy hete, miota utóljára neked irtam, annál inkább vágyom gondolataimat Meránba küldeni s veled kissé társalkodni. — Gizela levelei után az idő most nálatok sokkal szebb, mint akkor volt, midőn mi Meranban tartozkodtunk. Nálunk tegnap roppant nagy hidegség vala. Speisingban azt mondják, 16ik fokig szállt. Kétszer már szánkázhattam Práterben, mi igen mulatott; lehet általában már sok és elég szép szankát látni. Egy néhány napja, hogy a színházban voltam a „Zsidóné“ adatott, mely nagyon szép volt. Kegyes papa oly kegyes volt nekem tegnapelőtt írni; levelében mondta, hogy igen elhagyottnak érzi magát Budán és hogy e napokban akar vadászatot menni;

¹⁹ Ma Bécsbe bekebelezett község.

tegnap már meg is érkezett vadászatának eredménye, egy igen erős szép vadmacska, mely neki bizonyosan sok örömet okozott. Grillparzer 80dik születés napja itt igen ünnepélyesen tartatott; én is mentem az őt tisztelendő előadáshoz és Papa parancsolatára nekem is kellett az öreg úrnak egy pár szót írnom. Isten veled édes mamám, kedves nővéreimet szívemből ölelem, kezedet pedig csókolva maradok szerető fiad *Rudolf*.

37. Erzsébet Rudolfnak Salzburgba.

Bécs 16. (1872 jan. 16.) Kedves Rudolf! Ma a torkom fáj s nem mehetek ki, de azért időm is van nektek végre valahára írhatni. Igen fárad vagyok már az itteni nyugtalan élet által. De a legfárasztóbb még jön, két udvari bál, egy nagy ebéd s bál Andrássynál. Kedden hála Istennek mindennek vége lesz s útnak indulunk. Szerda estig leszünk együtt Salzburgban, milyen hamar fog az idő mulni. A jó Papa is jön velem Meranba. Bárcsak szép idő volna, hogy élvezhesse szabad idejét. Gizelával szívből ölelve köszönöm még kedves leveleiteket s maradok szerető *Mamád*.

A környezetet üdvözlöm.

38. Erzsébet Rudolfnak Bécsbe.

Sassetot-le-Mauconduit. 19. 8. 1875. (aug. 19.) Kedves Rudolf! Teljes szívből kívánok neked minden jót születésnapodra. A jó Isten áldjon és vezéreljen tovább is, mint eddig. Örömmel vettem leveleidet; tőlem bizonyosan mindig a jó Papa által kaptál hírt, kinek szorgalmasan szoktam írni. Mióta itt vagyok, mindennap lovagoltam s igen sokat ugrom, egy vadaskertben, hol Mr. Allen egy S(p)ringgartent épített. Ha igen csendes a tenger, uszom, különben csak fürdöm, mert a part igen rosz és kavicsos. Valérie eddig csak 4 fürdőt vehetett, de sokat játszik a tengerparton, néha 3-szor egy napon is oda ment. Eleinte engem zavarba hozott mindenkivel fürödni, de most megszoktam. Jó kívánataimat szívből ismételve, ölel és csókol szerető *Mamád*.

39. 1872 szept. 5-ikén. Rudolf fogalmazása.

Szilágyi beszéde a katonák(hoz)!

Barátaim! ma Magyarország sorsa a ti kezetekben van, akarjátok Hunyadi Mátyást a reményteljes ifjut, akkor a jó idők, melyek Sz. István és Sz. László ota e szegény orszagot egészen elhagyták, ismét visszatérnek, de ha ti engeditek hogy Garay ellenpártja győzön, akkor vele egy idegen király a trónra jön, ki nem is ismeri a magyar népet, idegen katonákat és kemény szivtelen vezéreket hoza(nd) akkor ti lesztek vissza lökve, nektek kell aztán ismét a szántóföldöken mint parasztnok dolgozni ti, kik a nagy Hunyadi Jánossal anyi csatában győztetek és a halálnak anyiszor szembe néztetek. E Mátyás kit most királyá akarunk választani a nagy Jánosnak fia és bizonyosan atyjának bátorságát és eszét örökölte, ő jó és igazságos lesz az alatt álló nép és a szegények iránt, de szigoru ellenségeivel és a nagy és kemény nemesek iránt. Én, ki nagykorúságáig fogok helyette uralkodni, jól fogok bánni veletek, az én régi csatatársaimmal, kik a nagy Hunyadi János alatt anyit győztek! Hát válaszátok fiát Mátyást!

Közli: *Eckhart Ferenc*.